

В. Бортніков –
доктор політичних наук, професор кафедри
політології та публічного управління
ВНУ імені Лесі Українки

Методологія: принципи, підходи та методи

Методологія є вченням про принципи, форми і способи пізнавальної діяльності. Але не лише. Під методологією розуміється й певний цілісний світогляд, уявлення про світ, що можуть бути матеріалістичними або ідеалістичним, побудованими на певній ідеології, доктрині або системі цінностей тощо. Такою була методологія позитивізму, класичного лібералізму, марксистська методологія та ін.

У наш час можна виділити три рівні в методології наукового пізнання. На першому рівні панує філософський рівень аналізу наукового пізнання. Наукове пізнання розглядається тут як елемент більш широкої системи – пізнавальної діяльності людини по відношенню до об'єктивного світу. Загальнонауковими поняттями цього рівня методології є об'єктивність світу, можливість його наукового пізнання, матеріалістична діалектика та ін.

Другий рівень методології надає умови та критерії науковості, розробляє мову науки, загальні методи дослідження.

Третій – «прикладний» рівень методології, передбачає розробку різних стандартів, типових методик, робочих інструкцій, що регламентують наукову дослідницьку діяльність. До них відносяться вибір зразків, еталонів виміру тощо.

Крім цього система методології включає категорії, принципи, норми, цінності, парадигми, теорії.

Нерозривний зв'язок метода і теорії знаходить своє відображення в методологічній ролі наукових принципів та законів. Наприклад, закон збереження матерії та енергії – це методологічний принцип, що потребує неухильного виконання під час відповідних розрахунків і теоретичних побудов; рефлексорна теорія вищої нервової діяльності є водночас і одним з методів дослідження поведінки тварин і людини.

Принципи

Принцип об'єктивності виступає гарантом здобуття достовірної інформації, заперечує свідоме викривлення фактів, довільне трактування процесів або явищ без їх належного наукового обґрунтування.

Принцип діалектики передбачає аналіз суспільних явищ як процес безперервних змін.

Принцип детермінізму сприяє виявленню причинно-наслідкових зв'язків розвитку суспільних процесів із урахуванням впливу економічних, соціокультурних, історичних тощо чинників. Так, політична система України розвивається у притаманній лише їй внутрішній динаміці, а характер цього процесу зумовлено специфічними умовами історичного розвитку.

Принцип історизму дав змогу проаналізувати процеси становлення та розвитку політичних інститутів і процесів з урахуванням конкретних історичних умов соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку територій, міждержавних відносин тощо.

Принципи системності та комплексності передбачають аналіз місцевого самоврядування як складної соціальної системи, що інтегрує територіальні громади на засадах спільних інтересів і демократії в певну цілісність.

Принцип єдності теорії й практики уможливіє здійснення гармонійного переходу від теоретичних моделей і концепцій до розгляду емпірики – практичної діяльності інститутів і суб'єктів суспільно-політичних відносин, а також навпаки – від вивчення практичного досвіду до широких узагальнень.

Принцип соціального підходу. Застосовується для подолання вульгарного соціологізму, міфологізації політичної реальності, протиставлення загальнолюдських, національних і класових ідеалів та цінностей. Соціальний підхід має особливо важливе значення, коли оцінюють програми, реальну політичну діяльність партій, лідерів, їх роль у політичному розвитку суспільства. При цьому треба враховувати специфіку соціальних і класових інтересів, співвідношення соціально-класових сил конкретної країни в політичній боротьбі. Соціальний аналіз дає змогу зіставити інтереси окремих соціальних груп, класів, лідерів тощо із загальнонаціональними, оцінити вплив окремих соціальних сил на розвиток суспільних процесів тощо.

Наукові підходи

Системний підхід та структурно-функціональний аналіз сукупно розкривають характер зв'язків між структурними елементами системи, а також зміст їх функціональних ролей, виявлення цілого та його частин у загальній системі соціальних і політичних відносин. Особливу роль системний підхід відіграє в межах міждисциплінарних досліджень, де наука стикається зі складними системними об'єктами, які окремі дисципліни здатні дослідити лише фрагментарно.

Інституційний підхід передбачає аналіз суспільних явищ крізь призму наявності/відсутності та діяльності суспільних інститутів. Як зазначав Д. Норт, інститути – це розроблені людьми формальні (закони, конституції) і неформальні (договори і добровільно прийняті кодекси поведінки) обмеження, а також фактори примусу, що структурують їх взаємодію. Усі разом вони створюють стимулюючу структуру суспільств та економік. Це певні «правила гри» в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людьми обмежувальні рамки, які організують взаємодію між людьми.

Головну роль, яку інститути відіграють в суспільстві, полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча і не обов'язково ефективною) структури взаємодії між людьми. Саме політичні інститути дають змогу суб'єктам суспільно-політичних відносин діяти у певний спосіб і надають їм засоби захисту проти зазіхань з боку інших.

Інституалізація, зі свого боку, розуміється як процес становлення соціальних інститутів у трьох аспектах: 1) становлення та прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій та ритуалів); 2) створення організаційних структур, що відповідальні за артикуляцію та порядок дотримування цих правил і складають соціальну інфраструктуру інституціалізованої поведінки; 3) формування відносин масових суб'єктів щодо соціальних правил та організаційних структур, що відображає згоду людей з існуючим інституціональним порядком.

Не кожен існуючий суб'єкт соціальних відносин автоматично перетворюється на суспільно-політичний інститут, здатний до тривалого існування. Процес інституалізації потребує часу, упродовж якого відбувається його становлення і розвиток, суспільне визнання, а відповідно – й легітимація. Тобто, будь-який суспільний інститут має пройти випробування часом, що стає постійним, обов'язковим атрибутом суспільного буття, соціальної дійсності.

Підґрунтям застосування **діяльнісного підходу** у дослідженні є предметна діяльність людини або групи людей, соціальних спільнот, суспільства загалом, яка виступає у формі активності, що має потенціал до впливу на зміни в політичному житті. Так, М. Вебер запровадив поняття «соціальна дія» як рушійний фактор всього людського існування в його універсальності. Вихідною тезою німецького соціолога була думка про те, що структура соціальної реальності конструюється в кінцевому рахунку соціальними діями індивідів. Однак не кожний акт поведінки індивіда можна вважати соціальною дією. Дія людини стає соціальною, якщо вона відповідає наступним вимогам, або коли в ній присутні: а) суб'єктивна мотивація

індивіда, який вкладає в свій акт певний смисл; б) орієнтація на поведінку інших людей. Причому соціальна дія (включаючи невтручання або терпляче прийняття) може бути орієнтована на минуле, сьогодення або очікувану в майбутньому поведінку інших.

У цьому контексті важливим є розуміння специфіки людської діяльності Т. Парсонсом. Видатний соціолог розглядав людську діяльність як самоорганізуючу систему, яка відрізняється від систем фізичної або біологічної дії, тим, що є:

- по-перше, символічною, тобто має такі символічні механізми регуляції, як мова, цінності та ін.;
- по-друге, нормативною, оскільки залежить від загальноприйнятих цінностей і норм;
- по-третє, волюнтаристською або певною мірою ірраціональною і незалежною від пізнавальних умов середовища, але у той же час залежної від суб'єктивних чинників.

Однією з важливих особливостей політичної дії є її орієнтація на поведінку (очікувану реакцію) інших людей. Проте, проблематично відносити до політичних дій масові вчинки натовпу, які є результатом наслідування, паніки та ін.

Аксіологічний підхід базується на дослідженні цінностей, які сформовано в процесі об'єктивного історично-культурного розвитку суспільства. На основі аксіологічного підходу визначено роль цінностей (у формі символів, норм, ідеалів тощо) в технологіях мотивації й спонукання суспільства до певних форм суспільно-політичних практик громадян.

Дотичним до аксіологічного підходу є **соціокультурний підхід**, що спонукає до концентрації уваги на соціальних реаліях життєдіяльності суспільства з урахуванням його національно-культурної специфіки.

Інформаційний підхід є одним із визначальних, адже на сучасному етапі розвитку суспільства інформація набуває наскрізного характеру – проникає практично в усі галузі та сфери людської діяльності і супроводжує їх, стає однією з найважливіших інститутів суспільного поступу. Зростають обсяги інформації, активно вирішуються проблеми її доступності та ефективного використання. Стрімко вдосконалюються інформаційна техніка і технології, відбувається становлення інформаційного суспільства, основним інтелектуальним продуктом якого є документи, інформація, знання.

Синергетичний підхід у дослідженні політичних інститутів і процесів полягає у вивченні механізмів саморегуляції політичної влади. Наприклад, за його допомогою можна розглядати стани стійкої нерівноваги політичних

інститутів та зовнішнього середовища, що загострюються відповідно до виборчих циклів і передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку

Загальнонаукові методи

Загальнонаукові та спеціальні методи та підходи наукових досліджень (аналіз і синтез, формалізації, діалектичний, системний, структурно-функціональний, темпоральний, герменевтичний (пояснювальний) та ін.). Так, за допомогою методів *аналізу* та *синтезу* стало можливим дослідження окремих частин проблеми здійснення влади як складових елементів загальної системи управління політичним процесом. Розчленування досліджуваного об'єкта та аналіз усіх його елементів, як складових частин цілого, наближає нас до пізнання сутності та масштабів політичного явища загалом, але не робить його вичерпним. Водночас пізнати досліджуваний об'єкт в його цілісності дає змогу синтез отриманих під час аналізу даних. Використання синтезу полягає у логічному поєднанні отриманих в результаті аналізу даних про окремі складники політичного процесу із притаманними йому системоутворюючими взаємозв'язками та взаємодіями у його цілісності. Також синтез дає змогу об'єднати результати дослідження різних тематичних блоків в цілісну логічну структуру.

Метод *індукції* допомагає дослідникам у логічних переходах в процесі пізнання від конкретних фактів та прецедентів до узагальненої картини розвитку суспільно-політичних процесів.

Метод *дедукції* може бути використано у переходах від абстрактних теоретичних узагальнень до конкретної суспільної практики суб'єктів суспільно-політичних відносин.

Метод *класифікації та типологізації* є інструментом впорядкування чинників суспільно-політичних явищ, що породжені перебігом соціальних процесів. За їх допомогою вдається у процесі спостереження розрізнити об'єкти відповідно до їх ключових характерних ознак.

Абстрагування як логічний загальнонауковий метод полягає в акцентуванні уваги на ключових властивостях та якостях об'єкта та умовному відкиданні тих властивостей, або сторін об'єкта, що перешкоджають його науковому аналізу і вивченню «в чистому вигляді». Результатом процесу абстрагування є абстракції. Прикладом абстракції можуть слугувати безліч понять, якими оперує людина: «метал», «вода», «держава» ін. Основна їх функція полягає в тому, що абстракції дозволяють у процесі дослідження замінити складне порівняно простим.

Метод формалізації – це метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їх змісту і структури в знаковій формі, за допомогою

різноманітних «штучних» мов, до яких відноситься, наприклад, мова математики, хімії, радіотехніки та ін. Формалізація пов'язана з приписуванням окремим символам або їх системам певних значень, що дозволяє уникнути багатозначності термінів (або полісемії), яка притаманна звичайним мовам. Тому за оперування з формалізованими системами міркування вирізняються чіткістю та строгістю, а висновки – доказовістю. Формалізація також дозволяє формувати знакові моделі об'єктів і вивчення реальних речей і процесів заміняти вивченням цих моделей. Цім досягається спрощення об'єкта безпосереднього дослідження, що значною мірою полегшує вирішення пізнавальних завдань.

Сходження від абстрактного до конкретного. Його суть полягає у прямуванні думки від абстрактних визначень об'єкта, тобто від абстрактного в пізнанні, до конкретного.

Проблемно-хронологічний метод передбачає аналіз проблем дослідження у хронологічній послідовності.

Метод **ретроспективного аналізу** дає змогу заповнити прогалини свідчень джерел і реконструювати зміст суспільно-політичних процесів, на тлі яких розгортався процес діяльності об'єктів, суб'єктів та інститутів суспільних відносин.

Компаративний аналіз передбачає зіставлення процесів становлення та розвитку, практичної діяльності тощо об'єктів, суб'єктів, агентів, інститутів суспільних відносин, окремих територій, країн, держав, партій, лідерів, процесів тощо для зсування загального та специфічного в їх існуванні/діяльності.

Кореляція і регресія. Застосування цих методів спричинене необхідністю розглядати природні та суспільні явища у взаємозв'язку і постійній зміні. Поняття «кореляція» (лат. *correlation* – співвідношення, взаємозв'язок) і «регресія» (лат. *regressio* – рух назад). Так, наприклад, рівень демократії в певній країні корелюється з показниками заможності населення та рівнем освіченості громадян, а також її сучасний стан порівняно з минулим.

Темпоральний метод. Як відомо, без знання минулого важко, а то й неможливо поставити правильний «діагноз нашого часу» й накреслити магістральні шляхи поступу в напрямі досконалого суспільства. Латинське прислів'я: «*Omnia mutantur, nihil interit* – Усе змінюється, ніщо не зникає» влучно викриває природу суспільно-політичних явищ і процесів. Попри очевидні зміни, що відбуваються на кожному етапі суспільного розвитку, органічний зв'язок між минулим і сьогоденням зберігається. Він може набувати ознак наслідування, розвитку чи, навпаки, заперечення колишніх ідей і практик існування людських спільнот. Але залишки минулого завжди можна знайти в подіях і формах організації соціуму, у поведінці його членів,

традиціях тощо на будь-якому часовому відтинку його існування. Можливість простежити причинно-логічний, соціально-економічний, суспільно-політичний, ментальний та інші види зв'язків між історичними подіями, що розтягнулися в часі, дає змогу темпоральний спосіб пізнання. Водночас такий підхід застерігає від деяких помилок, зокрема від «осучаснення» історії, приписування неіснуючих властивостей інститутам і процесам минулого. Отже, час – це не лише універсальна пізнавальна категорія, а й суспільний конструкт, який водночас здійснює зворотний вплив на людські справи, на колективні практики, надаючи їм певну спрямованість.

На відміну від астрономічного календарного часу, історичний розглядають як «темпоральне втілення соціального» (Л. Нагорна). Час, що у такий спосіб конститує людський досвід, є відносним за своєю суттю. У кожного соціального феномену – власний темп розвитку, власні уявлення про періодичність. На зміну лінійній хронології, отже, приходить поліхронія з безліччю відмінних історичних часів.

Спеціальні методи

Одним із найпоширеніших способів вивчення текстів документів є *герменевтичний метод*, а також їх *текстологічний* та *семіотичний аналіз*. Використовуючи надбання багатьох наук, ці методи дають змогу прояснити природу акту, ступінь його достовірності, походження та соціокультурне підґрунтя текстової інформації.

Біографічний метод допомагає з'ясувати деякі подробиці приватного життя та індивідуальні риси визначних постатей, представників державної і міської адміністрації різних часів тощо. Цей спосіб пізнання надає можливість простежити їх кар'єрне зростання, наявність родинних зв'язків і рівень непотизму в колі правлячої еліти тощо. Залучення цього методу сприяє персоніфікації інститутів державної та місцевої влади, уявленню про особистісні та професійні якості людей, що впливали на ефективність публічного управління.

Контент-аналізу дає змогу здійснити виокремлення та фіксацію змісту тексту, квантифікацію (кількісний вимір) і кваліфікацію (якісний вимір) отриманих даних. Наприклад, аналіз текстів матеріалів архівів, ЗМІ, поточної документації міських рад, результати місцевих виборів тощо, дає змогу з'ясувати структуру рад, що вивчаються електоральних преференцій жителів територіальної громади, виявити зміст демократичних новацій сучасної нормативно-правової бази функціонування місцевого самоврядування в державі.

Метод case study та **кластерний аналіз** уможлиблює накопичення та групування емпіричного матеріалу в окремі «кейси» та «кластери» з метою його подальшого аналізу, обробки та узагальнення. За допомогою цього методу можна аналізувати приклади виникнення, розвитку і вирішення типових проблемних ситуацій, пов'язаних з процесами (де)легітимації влади. Ці методи передбачають розподіл певної сукупності об'єктів на групи «схожих» об'єктів, які ще називають кластерами (від грецького – зламаний, потрощений), так, щоб об'єкти одного класу перебували «близько» один до одного, а об'єкти різних класів – на відносно віддалених відстанях.

Метод політичного моделювання полягає в дослідженні політичних явищ та процесів шляхом конструювання та вивчення їхніх штучно створених моделей. На цій підставі ці процеси рекомендується відображати у вигляді логічних схем. Моделювання процесів можна здійснювати не лише на підставі вже відомих, емпірично перевірених даних, але і на основі гіпотези.

Трикутник Нагаями. Головне призначення моделі – графічно зобразити поле конкуренції між двома лідируючими партіями в окрузі, що дає змогу судити про присутній в країні різновид партійної системи. Суть методу полягає у виявленні тенденції до формування того чи іншого різновиду формату партійної конкуренції. Методика ґрунтується на електоральній статистиці та дозволяє оцінити формат партійного змагання на рівні виборчого округу (регіону), виходячи із результатів двох лідируючих партій, і на основі цього аналізу зробити висновок про тип партійної системи в державі загалом. А порівнюючи результати кількох виборів, можна простежити тенденцію формування того чи іншого різновиду партійної системи впродовж певного періоду часу.

Івент-аналіз або аналіз подієвих даних (англ. event – подія) – методика дослідження динаміки політичних ситуацій, в основі якої лежить спостереження за інтенсивністю подій з метою виявлення можливих шляхів їх еволюції, а також визначення таких компонентів політичного процесу, які є найважливішими для дослідження.

Для виявлення партійної волатильності (нестабільність, минливість) в демократичних країнах застосовується т. зв. **«Індекс Педерсена» (P)**, що розраховується шляхом складання всіх змін у голосуванні виборців за кожен з партій чи блоків і поділу цієї суми на два. Якщо, наприклад $P=20$, то це означає, що на певних виборах окремі партії разом набрали 20 % голосів більше, ніж на попередніх, та інші – стільки ж втратили.

SWOT-аналіз перетворюється на один з досить поширених і перспективних інструментів прикладних політичних та теоретико-

концептуальних політологічних досліджень. Назва методу походить від аббревіатури англійських слів *Strengths* («Сильні чинники»), *Weaknesses* («Слабкі чинники»), *Opportunities* («Можливості») та *Threats* («Загрози»). Загрози та обмеження – це не завжди негативні фактори, бо вони програмують та допомагають негатив перетворити на позитив, так, реальні або уявні загрози зовнішнього втручання у внутрішні справи держави неодноразово призводили до позитивних наслідків, зокрема, сприяли пробудженню політичної нації, свідомості, стимулювали об'єднання людей з метою перемоги.